

ב"ה,

עיון בברכה הי"א של תפילת העמידה, ברכת המשפט

ש. מורגנשטרן

השיבה שופטינו כבראשונה ויועצינו כבתחילה, והסר ממנו יגון ואנחה, ומלוך עלינו לבדך
בחסד וברחמים. וצדקנו במשפט. ברוך אתה ה' מלך אוהב צדקה ומשפט.

פשטות לשון הברכה כפי שהיא לפנינו, מורה כי הבקשה בברכה זו היא להשבת שופטים
הגונים לעם ישראל, אך, מקורות חז"ליים מהם נראה כי תוכן הברכה הוא בקשה לעשיית דין
ברשעים ע"י הקב"ה - הביאו כמה מן החכמים והחוקרים לטעון כי תוכנה של ברכה זו
השתנה מזמן שתוקנה, וכי עיקרה עסק במשפט שבידי שמים והבקשה הייתה שיעשה ה' דין
ברשעים, ובקשת השבת שופטים הגונים, הינה רק סניף לברכה שהסתנף אליה מאוחר יותר,
ובהתאם לנסיבות דחק את הבקשה המקורית ונהיה לעיקר הברכה, לצד הנימוקים
מהבעייתיות שמאפיינת כמה מלשונות חז"ל המתייחסים לברכה, השתמשו החוקרים גם
בנימוקים היסטוריים לעיתוי חיבורה של ברכה זו. ראשית, אסקור את שיטתם של החכמים
שעסקו בעניין זה ואדון בדבריהם, לאחר מכן אציע אפשרות חדשה ליישוב הסתירה בהבנת
תוכן הברכה.

תפילת הבינו.

הראשון שזיהה את הבעיה בהתייחסות חז"ל לברכה, היה ר' לוי בן חביב הרלב"ח (-1480
1541 לערך), הוא נזקק לנושא זה מתוך פולמוס הסמיכה המפורסם, הרלב"ח היה גדול
המתנגדים לחידוש הסמיכה קודם ביאת המשיח, בעיונו בנושא זה מצא קושיה לשיטתו
מסדר הברכות של תפילת העמידה, לפי המבואר בתלמוד שסדרן של ברכות אלו הם לפי
הסדר שיתקיימו באחרית הימים¹, וברכות ולירושלים ואת צמח דוד מאוחרות הם לברכת
השיבה שופטינו וזה סותר לכאורה את דעתו של הרלב"ח, על כך כתב רלב"ח:

"ומה שנראה לעניות דעתי לומר בזה הוא, שעיקר ברכת השיבה היא לומר שהקדוש ברוך
הוא עושה דין ברשעים אחר קבוץ גליות, ומה שכללו השבת השופטים באותה הברכה הוא
לפי שהוא מהעניין, רוצה לומר שכיון שאותו הדין יעשה אז ברשעים על ידי הקדוש ברוך הוא,
אנו מתפללים לפניו יתברך ששיב שופטינו כבראשונה כדי שגם הם ילכו בדרכיו ויעשו משפט
ברשעים, לא מטעם שיהיה באותו הזמן ממש... ויש לי כדמות ראייה לזה שאמרתי שעיקר
כוונת אותה הברכה הוא התפילה שימלוך עלינו אלוהינו ית' ויעשה דין ברשעים ומה שכללו
בה השבת השופטים הוא כמו סניף מעניין המשפט, ממה שבנוסח הבינו ה' אלוהינו וכו'
שכללו בה כל ברכות אמצעיות תקנו כנגד ברכת השיבה והתועים בדעתך ישפטו (ברכות
כט.) כי זהו כנגד הדין שעושה הקדוש ברוך הוא ברשעים, ולא תקנו כלל כנגד השבת
השופטים יען כי לא יהיה באותו הזמן².

¹ ראה תלמוד בבלי מסכת מגילה דף י"ז עמוד ב': "ומה ראו לומר קיבוץ גליות לאחר ברכת השנים - דכתיב
ואתם הרי ישראל ענפכם נתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא. וכיון שנתקבצו גלויות - נעשה דין
ברשעים, שנאמר: ואשיבה ידי עליך ואצרף כבור סיגך, וכתיב ואשיבה שופטיך כבראשונה. וכיון שנעשה דין מן
הרשעים - כל המינים, וכולל זדים עמהם, שנאמר: ושבר פשעים וחטאים יחדו יכלו. וכיון שכלו המינים -
מתרוממת קרן צדיקים, דכתיב וכל קרני רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיק... והיכן מתרוממת קרנם -
בירושלים, שנאמר שאלו שלום ירושלים ישליו אהביך. וכיון שנבנית ירושלים - בא דוד, שנאמר: אחר ישובו בני
ישראל ובקשו את ה' אלוהיהם ואת דוד מלכם".

² רבי לוי בן חביב, שו"ת רלב"ח סי' קמ"ז, ירושלים תשס"ח עמ' נא.

רלב"ח זיהה בתפילת הבינו את הגדרתה ותמציתה של הברכה, בבקשה לעשיית דין ברשעים, ומתוך כך הסיק שזו עניינה המרכזי, אף שבנוסח שלפנינו לא נכתבה בקשה זו, ביאר רלב"ח כי בקשה זו כלולה במילים 'ומלוך עלינו לבדך', שמשמעות הבקשה היא שלא נהיה כפופים למלכות הגויים אלא יכרתם ה' וימלוך רק הוא על ישראל, או שהתגלות מלכות ה' כוללת בתוכה את עשיית דין ברשעי ישראל, ואילו הבקשה על השבת השופטים היא סניף לברכה בהיות שגם השופטים יעשו דין ברשעים. ההוכחה של רלב"ח היא מנוסח תפילת הבינו, שהינו נוסח מתומצת של האמורא שמואל לתפילת העמידה וממנו אפשר ללמוד על מהות כל ברכה מהעמידה, נוסח תפילת הבינו מובא בתלמוד הבבלי ברכות דף כ"ט עמוד א' וכנגד ברכת השיבה כתוב: "והתועים על דעתך ישפטו".

בקשת 'והתועים על דעתך ישפטו', אינה ברורה דיה, ומספר פרשניות נאמרו בה, כמו"כ קיימים מספר גירסאות לנוסחה, הרלב"ח הבין שכוונתה על משפט שמים והביאור הוא 'התועים בדעתך היינו העוברים על דברך' ישפטו' יענשו בידי שמים, לפי זה, מוכח כי עיקר מהותה של הברכה הינה הבקשה על משפט ה' ברשעים, ואילו הבקשה השיבה שופטים הינה סניף לברכה. יש לעיין כעת בגירסאותיו ופירושי הנוספים של קטע תפילה זה. רש"י בברכות מבאר: "והתועים על דעתך", העוברים על דברך. 'ישפטו' כנגד צדקה ומשפט, לשון אחר והתועים במשפט על דעתך ישפטו, השיבם ללמדם לשפוט כדברך, וכן עיקר נראה לי וכן בהלכות גדולות".

לפי פירושו הראשון של רש"י הבקשה היא שהעוברים על דעת ה' ישפטו היינו יענשו, ולפי הפירוש השני הכוונה שהשופטים התועים ישובו לשפוט לפי דעת ה'. כמו פירושו השני של רש"י הביא גם בעל הלכות גדולות, וכן בסדר רב עמרם גאון, לפי"ז אין קושי בהבנת עיקר הברכה כבקשה להשבת שופטי צדק. כמו רש"י, בעל הלכות גדולות, וסדר ר' עמרם, כן גרסו ופירשו עוד הרבה מן הראשונים. יש לציין שלדעתם של הראשונים שהבקשה היא שישובו לשפוט כראוי א"כ הנוסח תפילת הבינו צריך לומר על דעתך ישפטו ולא ישפטו מה שלא מצאנו נוסח כזה בסידורים.³

המהרש"א בברכות שם מסביר מדוע העדיף רש"י את הלשון השני ז"ל: "והיינו דלהך לישנא הוא מעין הברכה השיבה שופטינו כו' אבל לפירוש קמא של פירש"י לא הוה כלל מעין הברכה וק"ל".⁴ מהרש"א לא מצא שום שייכות בין ברכה זו לעשיית ה' דין ברשעים, ומתוך כך ביאר את הכרח פירושו השני של רש"י.

אך בגירסת הירושלמי לתפילת הבינו כתוב: 'ותועים עליך לשפוט'⁵, ונראה מפורש כי הכוונה על משפטו של ה' ולא על משפט בשר ודם. אם כי בפירוש קרבן העדה על הירושלמי, ניסה לדחוק את שני פירושי רש"י גם בירושלמי ז"ל: "והתועים. העוברים על דברך עליך לשפוט אותם כנגד צדקה ומשפט. ל"א והתועים במשפט עליך להשיבם ללמדם לשפוט כדברך".⁶

רבינו יונה הבין את הנוסח בהבינו כבקשה על עשיית ה' דין ברשעים, ואף ציטט את לשון הירושלמי בגירסא שונה אך המורה בבירור שזוהי הכוונה, והתקשה בכך: "וקשיא לזה הפירוש דכיון דהבינו הוא מעין שמנה עשרה א"כ מהו השייכות שיש לזה עם ברכת השיבה

³ בנוסח התלמוד ישנם גירסאות שונים בדפוסים כתוב ישפטו, אך בכתבי היד מינכן, בית נתן, ופריז הגירסא ישפטו, לעומת כתב יד פירנצה בו כתוב ישפטו (יחזקאל לוגר, תפילת העמידה לחול עפ"י הגניזה הקהירית, ירושלים תשס"א עמ' 123)

⁴ רבי שמואל איידלס, חידושי אגדות, על מסכת ברכות דף כ"ט עמוד א'.

⁵ תלמוד ירושלמי מסכת ברכות פ"ד הלכה ג', מסכת תענית פ"ב הלכה ב'.

⁶ ר' דוד פרנקל, קרבן העדה, על ירושלמי מסכת תענית פ"ב הלכה ב'.

שופטנו שהוא כנגדה⁷. לכך הוא מבאר את נוסח הבינונו בדרך דרוש. אך מתוך דבריו נראה גם שלא מצא בברכת השיבנו שייכות לעשיית דין שמים ברשעים.

היוצא מהעיון בתפילת הבינונו, כי פשטות לשון התלמוד הירושלמי נוטה כי הבקשה היא למשפט שבידי שמים, ובתלמוד הבבלי ישנם גרסאות שונים בכתבי היד, ובעיקר בפרשנות הראשונים, וניתן לפרש בשני הדרכים.

"אולם מתחילה, היה הוא עניינה של ברכה", שיטות החוקרים.

בחצי הראשון של המאה העשרים דנו כמה חכמים וחוקרים בברכת השיבה שופטנו, הם התקשו ביחסן של מספר לשונות בספרות חז"ל לברכה זו, כמו"כ הודרכו מנימוקים של הסתברות היסטורית- פוליטית לעיתוי אפשרי לניסוח ותיקון ברכה זו, מתוך השיקולים הללו חידשו בה מספר עניינים.

ר' דוד צבי הופמן (1843-1921), סבר כי ברכת השיבה עברה מספר שלבים של השתנות, עד לנוסח שבידינו, השלב הראשון, כאשר תוקנה לראשונה על ידי אנשי כנסת הגדולה היא כללה רק בקשה שישפוט ה' ויעניש את הרשעים, השלב השני, בתקופה שהסנהדרין נשלטה ע"י הצדוקים, סיפחו הפרושים לברכה בקשה כנגד השופטים הצדוקים ששפטו שלא על פי דיני התורה, וביקשו שישובו התועים לדון על פי דין התורה האמיתי, השלב השלישי לאחר שנתקנה ברכה כנגד המינים, הוציאו מברכת השיבה את הבקשה לעשיית דין ברשעים ונשאר בה רק הבקשה להשבת מערכת משפט צודקת.

רד"צ מנמק את שיטתו במספר נימוקים: א' מקורות מספרות חז"ל המורים על כך שתוכנה של הברכה עוסק בעשיית דין ברשעים, המקור הא' הוא מנוסח תפילת הבינונו, כפי שהוכיח רלב"ח את שיטתו כדלעיל⁸, רד"צ מסתמך על גירסת הירושלמי המוכיחה לדעתו, מהו הפירוש הנכון גם בבבלי כדלעיל, בנוסף הוא מסתמך על כך שבכל הסיפורים שבידינו כתוב בתפילת הבינונו והתועים על דעתך ישפטו ולא ישפטו, מה שמורה כי הפירוש הנכון הוא על עשיית דין ברשעים. המקור השני, מלשון התלמוד במסכת מגילה על סדרן של ברכות, התלמוד מבאר את סדר הברכות כתיאור לפי סדר כרונולוגי של המאורעות שיקרו בעתיד ומתמצת מכל ברכה את המאורע שיקרה כאשר תתקיים הבקשה בברכה זו, וכך נאמר בתלמוד: "וכיון שנתקבצו גלויות - נעשה דין ברשעים, שנאמר: ואשיבה ידי עליך ואצרף כבור סיגך, וכתוב ואשיבה שופטיך כבראשונה. וכיון שנעשה דין מן הרשעים - כלו המינים, וכולל זדים עמהם"⁹. הנה לכאורה עדות נוספת מלשון חז"ל לכך שברכה זו עוסקת בעשיית דין ברשעים. ממקורות אלו הסיק רד"צ:

"והנה בודאי עדות חז"ל נאמנה שתוכן ברכת השיבה הוא שנעשה דין ברשעים, וקשה אם כן למה לא נמצא בכל הברכה הבקשה שהקב"ה יעשה דין ברשעים, ואף דאנו מתפללים שיהיו לנו שופטים הגונים ונכלל בכלל זה שהשופטים יעשו דין ברשעים מ"מ למה לא נאמר זאת הבקשה בפירוש, אשר על כן השערתי דבאמת בעיקר נוסח של השיבה נתקן ג"כ תפילה שיעשה דין ברשעים, אלא דאחרי אשר התקינו ביבנה ברכת המינים כדאיתא בברכות כ"ח ע"ב נעתקה הבקשה של עשיית דין ברשעים מברכת השיבה ונכללה בברכת המינים. וזה לענ"ד פי' דברי הירושלמי ברכות פ"ב ה"ד כולל של זדים ושל רשעים במכניע זדים (כן היא

⁷ רבינו יונה, תלמידי רבינו יונה, על הרי"ף ברכות דף י"ט עמוד ב' מדפי הרי"ף.

⁸ רד"צ ויתר החכמים שיובאו להלן לא ציינו את דבריו של רלב"ח שעמד כבר על הבעיה בלשון חז"ל. רלב"ח הסיק מלשון תפילת הבינונו כי הברכה עוסקת בעשיית דין ברשעים, וחיפש את משמעות זו בנוסח שלפנינו, הוא לא העלה בדעתו כלל אפשרות שנוסח תפילת הבינונו מתייחס לתוכן קדום יותר שהשתנה.
⁹ תלמוד בבלי מסכת מגילה דף י"ז עמ' ב'.

הגירסא בירושלמי ברכות עם פי' מהר"ש סיריליאו שנדפס במאינץ) דהיינו שכלול ב' תפלות של זדים שהיא נגד המינים ושל רשעים שהיא נגד שאר רשעים שבישראל שהיו מתפללין תחילה שיעשה דין בהם בברכת השיבה שופטינו ועתה אחר תקון ברכת המינים יכלול הכל בברכת מכניע זדים¹⁰.

זהו השלב האחרון בתהליך השתנות הברכה לדעת רד"צ, כעת פונה רד"צ לנימוק היסטורי שמביאו לשלב הראשון והשני, רד"צ מסתמך על מאמר התלמוד כי אנשי כנסת הגדולה תיקנו את תפילת העמידה¹¹, ולפי זה הוא מתקשה:

"והנה מלישנא דתפילה זו משמע שניתקן בעת אשר שופטי ישראל היו אנשים שאינם הגונים לשפוט ושפטו שלא כדין תורה, ועל כן תקנו חכמים להתפלל בכל יום שישיב השי"ת שופטינו כבראשונה כדי שיעשה דין ברשעים. וקשה דהרי אנשי כנסת הגדולה בימי עזרא תקנו שמונה עשרה, ואז הרי כל השופטים נתמנו ע"י עזרא וסיעתו כמבואר בספר עזרא ז' כ"ה ובודאי לא מינו אלא אנשים צדיקים שעשו דין ברשעים ולמה תקנו שיתפללו השיבה שופטינו כבראשונה¹²."

בהמשך הוא שולל גם את האפשרות שהבקשה כוונה כנגד שופטים גויים מפרס שייתכן והיהודים היו כפופים אליהם, הוא מוכיח מהמקראות כי באותו הזמן הייתה בישראל אוטונומיה שיפוטית מלאה ללא התערבות השלטונות, ומכך הוא מסיק את חידושו:

"אשר ע"כ צ"ל דאף דאנשי כנסת הגדולה תקנו י"ח ברכות מ"מ איזה ברכות נשתנו מחכמים שאחריו לפי צורך הזמן, וכמו שהוסיפו ביבנה ברכת המינים כן הוסיפו ג"כ בנוסח קצת ברכות לפי צורך הזמן בעתות הקודמות. ומעתה י"ל דעזרא ואנשי כנסת הגדולה, תקנו בקשת דין ברשעים... ובקשה זאת לא היתה נגד שופטי ישראל, כי הם שפטו כדת וכדין¹³."

אלא שבתקופה מאוחרת יותר כאשר הצדוקים השיגו סמכויות שיפוטיות כפי שמביא רד"צ ממספר מקורות אז:

"ובימים ההם תקנו חכמי הפרושים הנוסח של השיבה שופטינו כבראשונה למען אשר ישפטו כל התועים על דעתך, והתועים היו הצדוקים שתעו אחרי צדוק ובייתוס ותלמידיהן ופירשו התורה שלא כדת ושפטו שלא כדין¹⁴."

לסיכום, שיטתו של רד"צ בנויה משני מהלכים, הראשון הוא ההוכחה ממקורות בספרות חז"ל על שייכות בין ברכה זו לעשיית דין ברשעים, השני מחוסר הסבירות לדעתו לתיקון ברכה זו בנוסח שבידינו ע"י אנשי כנסת הגדולה, מכך הוא מסיק את שלבי ההתפתחות של הברכה, שלב א' עשיית דין ברשעים, שלב ב' הוספת בקשה להשבת שופטים צדיקים, את היעלמות בקשה עשיית דין ברשעים בנוסח שבידינו הוא תולה בתיקונה של ברכת המינים בשלב מאוחר, אז נשמטה הבקשה לעשיית דין ברשעים שהיא הייתה המקורית וסופחה לברכת המינים, וברכת השיבה נשארה בקשה להשבת שופטים צדיקים¹⁵.

¹⁰ ר' דוד צבי הופמן, שו"ת מלמד להועיל ח"ג תשובה ס', פרנקפורט דמיין תרפ"ו-תרצ"ב עמ' 108.

¹¹ ראה תלמוד בבלי מסכת מגילה דף י"ז עמוד ב': "אמר רבי יוחנן, ואמרי לה במתניתא תנא: מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר."

¹² רד"צ שם.

¹³ רד"צ שם.

¹⁴ רד"צ שם.

¹⁵ ראה גם, ר' דוד צבי הופמן, 'על התפילה', מוסד הרב קוק, ירושלים תשע"ז, עמ' ק"נ קנ"ד.

י"מ אלבוגן, סבר גם הוא כי הברכה במקורה הייתה בקשה על עשיית דין ברשעים¹⁶, אלבוגן מנמק את שיטתו כמעט באותם ראיות של רד"צ (הוא לא מזכירו), הוא מאריך בחוסר הסבירות לדעתו שהסמכות השיפוטית השולטת בזמני התגבשות התפילה המוקדמים יאפשרו תיקון ברכה כנגדם:

"לפי הנוסח שלפנינו נקודת המוצא של הבקשה היא התרעומת על השופטים המעוותים את הדין ופניה אל ה' שישוב וימנה בכל אתר ואתר שופטי צדק כבראשונה, אולם כמעט אי אפשר למצוא זמן מן הזמנים שבו הייתה קיימת האפשרות לתיקון תפילה מעין זו, לא מלכי בית חשמונאי ולא המלכים והנסיכים לבית הורדוס ועל אחת כמה וכמה לא הנציבים הרומיים, לא היו סובלים דברי נאצה כאלה על שיפוטם"¹⁷.

הוא מסתמך גם על אותם המקורות החזליים: "שכן בנוסח המסכם הביננו מיוצגת הברכה הזאת ע"י המשפט והתועים על דעתך ישפטו...בסיכום קצר בתלמוד נאמר במקום זה: 'כיון שנעשה דין ברשעים', מכל הנוסחים האלה מתחייבת המסקנה ש'בהשיבה' המדובר היה בהענשת הרשעים בדין של אחרית הימים"¹⁸.

את היעלמות הבקשה לעשיית דין ברשעים מהברכה מבאר אלבוגן ג"כ כרד"צ: "הוצאה הפיסקה על הענשת הרשעים מתוך ברכה י"א ושולבה בבקשה החדשה שסיימה מכניע זדים ברכה זו כללה מעתה דברי קללה על כל הבוגדים בדת היהודית: 'כולל של מינים ושל פושעים במכניע זדים (תוספתא בר' ג' כה: יר' בר' ב' ד, ה ע"א: ד' ג, ח עא) והברכה הקודמת השיבה לא דיברה מעתה אלא בהשבתם של השופטים הוותיקים ובהבאת מלכות שמים"¹⁹.

בן דורם של ר' דוד צבי הופמן ושל אלבוגן, הרב אריה לייב גורדון (נולד 1844), התייחס אף הוא לשאלות הנ"ל שבברכה, אך הגיע למסקנה שונה מהם, לשיטתו, בזמן אנשי כנסת הגדולה, אמנם הייתה אוטונומיה שיפוטית, והם מינו את השופטים, אך מבחינה מדינית היו כפופים למלכי פרס, והבקשה שתוקנה אז התייחסה רק לחלק המדיני, הנכללת המילים 'מלוך עלינו לבדך בחסד וברחמים' היינו שלא נהיה כפופים למלכות זרה רק למלכות שמיים, שמעון הפקולי כשהסדיר את התפילה מחדש אחרי חורבן הבית כאשר היו כפופים לרומאים, והסנהדרין הופחתו סמכותיה, מה שגרם לריבוי הפשע והרשעות, הוסיף את הבקשה 'השיבה שופטינו כבראשונה וכו' והסר ממנו יגון ואנחה' היגון ואנחה שנגרמו עקב פחות בסמכות הסנהדרין, ממילא היחס לברכה כעשיית דין ברשעים הינו דווקא לנוסח המעודכן של הברכה, מכיוון שעיקר הבקשה חודשה בעקבות ריבוי הרשע שנגרם מחוסר סמכות הסנהדרין²⁰.

¹⁶ לדעת אלבוגן הברכה נסובה על יום הדין שלעתיד לבא, והבקשה הייתה שיקרב ה' את יום הדין וידון בו את הרשעים ואותנו יזכה ויצדיק, ראה אלבוגן שם.

¹⁷ י"מ אלבוגן, התפילה היהודית, עמ' 25-28.

¹⁸ אלבוגן שם.

¹⁹ אלבוגן שם עמ'. כדעתו של אלבוגן כתב גם יוסף היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 141.

²⁰ גורדון מסתמך על דברי התלמוד בבלי מסכת עבודה זרה דף ח' עמ' ב, כי ארבעים שנה לפני החורבן גלתה סנהדרין מלשכת הגזית שהוא המקום היחיד בו מותר לדון דיני נפשות, ומאז לא דנה אלא דיני ממונות, לפי זה מתבאר ריבוי הפשע בעם שהביא לבקשה השיבה שופטינו. אף שבתלמוד מבואר כי הגלות הייתה מרצונם של הסנהדרין מפני ריבוי הרוצחים עיי"ש, מקשר גורדון גלותם לשלטון הרומאים ולחוסר הסמכות לדון דיני נפשות. יש לציין לכך שכבר רבינו אהרן הלוי הרא"ה בחידושו למסכת ברכות ביאר כך את תפילת הבינו, וז"ל:

"והתועים לדעתך ישפטו, פי' התועים שתעו ממקומם ולפיכך אין יכולין לדון לדעתך ישפטו שישובו בלשכת הגזית המקום הנבחר ושם שכינה עמהם ומסכמת לדעתם" (רבינו אהרן הלוי, פירוש על הרי"ף למסכת ברכות, ירושלים תשס"ז). לפי הבנה זו גם בברכת השיבה הכוונה שישובו השופטים למקומם. גם רבי יוסף קארו ביאר

הרב גורדון מביא ראייה נוספת מספרות חז"ל לכך שהברכה הובנה כעשיית דין ברשעים וברשעי הגוים דווקא, מה שתואם את שיטתו: "וכן בילקוט אסתר ג בפסוק ולמלך אין שווה להניחם ובמדרש אבא גוריון פנים אחרים הוצאת בובער פסוק ישנו עם אחד במלשינותו של המן ואח"כ אומרים אוהב צדקה ומשפט ומקווים שיעשה הקב"ה בנו דין ע"כ, לכאורה יפלא איה נזכר בברכת השיבה עשות דין ברשעים הלא תכלית המשפט האמיתי איננה רק לבער הרשעה מקרב הארץ כי אם גם להקים הצדק על מכונו, אולם לפי דרכנו יובן היטב"²¹.

נוסח הגניזה הקהירית.

בניגוד לדעות שהובאו עד כה, סבר לוי גינצבורג (1873-1953), לדעתו הפירוש השני של רש"י בתפילת הבינו הוא העיקר ותפילת השיבה עיקרה הייתה ונשארה בקשה על השבת שופטים הגונים, או על השבת סמכות השופטים, אך לא על עשיית דין ברשעים, גינצבורג מבסס את שיטתו על נוסח הברכה. בספרו פירושים וחיידושים לירושלמי ח"ג:

"וספרי תפילה פתוחים לפנינו ובין לפי נוסח ארץ ישראל ובין לפי נוסח בבל אין בהשיבה אלא דברים אלו בלבד 'השיבה שופטינו כבראשונה ויועצינו כבתחילה' ובדורות האחרונים הוסיפו ב' הוספות בה אבל בסדר תפילה לר' סעדיה ובקטע הגניזה שפרסם ה' מאנן (בספר השנה לצינצינאטי שנה ב' ש"ו) אין בה שום הוספה כלל לא והסר ממנו יגון ואנחה שעוד לא הייתה לפני ר' עמרם ולא ומלוך עלינו וגו' "²².

בנוסף מקשה גינצבורג קושיה חזקה על הניסיון להוכיח ממה שהתייחסו חז"ל לברכה כעשיית דין ברשעים, את כך שהברכה כללה בזמן קדום בקשה על עשיית דין ברשעים: "אין עולה על הדעת שבהבינו של האמוראים שמאל ור' נחום יותר ממאה שנים אחר ברכת המינים, אמרו בו דברים כנגד החלק הטפל של הברכה, עונש הרשעים, שבימיהם כבר נכלל ב'ולמינים', מבלי להזכיר העיקר, השבת הסנהדרין למקומה"²³. את אותה הקושיה אפשר להקשות גם על הראיה מלשון הברייתא המובאת בתלמוד בסדרן של ברכות, אין מסתבר כי ברייתא זו קדומה לתקנת ברכת המינים, וא"כ רחוק לומר שתתייחס לתוכנה הקדום של הברכה שכבר נשמט ממנה.

מזמנו של גינצבורג נמצאו קטעים בגניזה שיש בהם את ההוספות ומלוך וגו' והסר וגו' אך כל כתבי הגניזה שנמצאו, פותחים בחמשת המילים 'השיבה שופטינו כבראשונה ויועצינו

את תפילת הבינו כבקשה העוסקת בסמכות השיפוטית הנתונה בידי הגוים, וכך כתב: "ולי נראה לפרש והתועים שהם ישראל שהם תועים בין האומות כדכתיב (תהלים קיט קעו) תעיתי כשה אובד והם נשפטים על ידי מלכי הגוים במשפטים אשר לא כתורתך יהי רצון שישפטו על דעתך שהם משפטי התורה וזה ודאי יהיה על ידי שישיב שופטינו כבראשונה ויועצינו כבתחילה" (רבי יוסף קארו, בית יוסף על או"ח סימן ק"י). גם הרב ישכר תמר כתב כי הברכה תוקנה ע"י שמעון הפקולי על חוסר הסמכות של שופטי ישראל בעקבות השלטון הרומאי (עלי תמר, מסכת סנהדרין, ת"א תשמ"ג עמ' ע"ב). הרב חיים בניש ציין כי בדור זה אנו מוצאים לראשונה את התנאים מדברים באיסור ההליכה לערכאות (חיים בניש, השיפוט היהודי בראי ההיסטוריה, בני ברק תשע"ז עמ' 56), אך מבחינה היסטורית רק בשנת 398 לספירה, בוטלה האוטונומיה השיפוטית מהיהודים ע"י צו קיסרי, ועד אז אף לאחר החורבן הייתה קיימת אוטונומיה, רמת סמכותה ותוקפה של אוטונומיה זו חלוקה בדעת החוקרים, ראה מרדכי א' ראבילו, היהודים באימפריה הרומית בראי החקיקה, קונטרסים מקורות ומחקרים ירושלים תשמ"ז, עמודים 79-72.

²¹ ר' אריה לייב גורדון, תיקון תפילה, בתוך סידור אוצר התפילות (נדפס ב1911), הערה לתפילת שמונה עשרה, ישראל תש"ד עמ' 296.

²² גינצבורג גם טוען כי הלשון תועים לא תואם בד"כ לרשעים אלא לשוגגים, ולכן יותר מתאים לומר על השבת המשפט, שהיהודים תועים בעקבות השופטים, או שהשופטים תועים בהבנת התורה כגון הצדוקים, ועוד פירושים עיי"ש.

²³ גינצבורג שם.

כבתחילה, ויש אף חמישה קטעי גניזה הכוללים רק את מילים אלו, ובשאר כתבי הגניזה ישנם הוספות בחלקם ומלוך וגו' והסר וגו' ואף הוספות אחרים שלא נשארו בסידורים²⁴, לכאורה מציאות זו חזקה מכל הסברות ומוכיחה שעיקר ברכה זו היא בקשה על השבת המשפט, בניגוד למה שסברו החכמים הקודמים שדווקא ומלוך וגו' הוא הקטע הקדום בתפילה זו. על אף שניתן לטעון כי באמת ומלוך היה הקדום ולאחר שהוסבה הברכה להשבת המשפט נשמטו בחלק מהנוסחאות הבקשה של ומלוך וגו' ודווקא הקטעים שבהם זה נמצא משמרים את המקור הקדום, אך לדעתי דחוק מאד לומר כן²⁵.

שיכלו שופטים ושוטרים רעים מישראל.

כעת אנסה לדון שוב בברכה ובמקורות חז"ל לגביה.

מילות הברכה מושתתות על לשון הפסוק בספר ישעיהו פרק א פסוק כ"א-כ"ח: אִיכָה הִיְתָה לְזוֹנָה קְרִיָּה נְאֻמְנָה מְלֹאֲתֵי מִשְׁפָּט צָדֵק יְלִין בָּהּ וְעַתָּה מְרַצְחִים: כִּסְפָּךְ הִיָּה לְסִיגִים סְבָאָךְ מֵהוּל בְּמִים: שְׂרִיף סוֹרְרִים וְחִבְרֵי גִנְבִים כָּלוּ אֶהֱב שְׁחַד וְרִדְף שְׁלֹמֹנִים יְתוּם לֹא יִשְׁפֹטוּ וְרִיב אֶלְמָנָה לֹא יִבּוֹא אֲלֵיהֶם: לָכֵן נָאֵם הָאֱדוֹן יְדוֹד צְבָאוֹת אֲבִיר יִשְׂרָאֵל הוֹי אֲנַחֵם מִצָּרֵי וְאֶנְקָמָה מֵאֹיְבֵי: וְאֲשִׁיבָה יְדֵי עַלְיָךְ וְאֶצְרָף כֶּבֶר סִיגֵיךְ וְאֶסִּירָה כָּל בְּדִילֵיךְ: וְאֲשִׁיבָה שְׁפָטֵיךְ כְּבָרָאשְׁנָה וְיַעֲצִיךְ כְּבִתְחִלָּה אַחֲרֵי כֵן יִקְרָא לָךְ עִיר הַצֶּדֶק קְרִיָּה נְאֻמְנָה: צִיּוֹן בְּמִשְׁפָּט תִּפְדֶּה וְשָׂבִיָּה בְּצִדְקָה: וְשִׁבְרֵי פְשָׁעִים וְחַטָּאִים יִחַדּוּ וְעַזְבֵי יְדוֹד יִכְלוּ:

בנבואה מתוארת ההידרדרות של ירושלים מעיר של צדק ומשפט, לשחיתות מוסרית קשה, שבה גם השרים ואילו האמורים לעשות צדק ומשפט, מושחתים ומועלים קשות בתפקידם, לאחר מכן אומר הנביא בשם ה' כי ינקום ה' מהרשעים יסירם מעם ישראל ואז ישיב לבני ישראל שופטים כשרים כמו שהיו בתחילה ואז תשוב ירושלים להיקראות עיר הצדק קריה נאמנה.

תיאור תיקונה המוסרי של ירושלים כורך בתוכו באופן בלתי נפרד את כליו השופטים והשרים הרשעים, שעל ידי כך יוכלו לשוב השופטים ההגונים ולהסדיר צדק ומשפט בעיר, כילוי הרשעים הוא שלב מקדים והכרחי בהשבת השופטים הצדיקים.

²⁴ יחזקאל לוגר, תפילת העמידה לחול עפ"י הגניזה הקהירית, ירושלים תשס"א עמ' 119.

²⁵ בהתכתבות בדוא"ל ביני לפרופסור אורי ארליך מה 08/01/19 שאלתי: שלום רב לפרופסור מר אורי ארליך. הנני עוסק כעת בעיון בברכת השיבה שופטינו, שהיו מן החוקרים (אלבוגן ועוד) שטענו שברכה זו במקורה הייתה בקשה שיעשה ה' דין ברשעים ורק בהמשך הוסבה להשבת מערכת משפט הגונה, ראיתי שכתבתם שבחמישה כתבי יד שבגניזה הברכה כוללת רק את חמשת המילים הראשונות השיבה שופטינו כבראשונה ויועצונו כבתחילה, ואין את שאר ההוספות, ובכול כת"י שבגניזה פותחת הברכה במילים אלו ובחלקם ישנם הוספות שונות כהסר ממנו יגון ואנחה וכדו', שאלתי היא האם ממצאים אלו מפריכים בהכרח את שיטתם של אלבוגן וממשיכיו, או שמא עדיין ניתן לטעון שכיון שהוסב נושא הברכה לעניין מערכת המשפט אזי נשמטו בחלק כת"י החלקים האחרים שהם בעצם המקוריים יותר ונשארו רק החלק של השיבה שהוא המאוחר, וכת"י ששימרו את ומלוך עלינו או את צדקנו במשפט דווקא הם שימרו את המקור? והנה תשובתו: שלום רב, העדויות מן הגניזה יכולות להעיד רק על תקופה שבה הנוסח היה כבר מגובש למדי. אין בהן עדות על הווה נזילה קודמת משוערת של נוסחי תפילה שעליה מדברים אותם חוקרים וכמובן שאין בדבריהם יותר בהשערה בעלמא. אורי. עכ"ל לדעתי קשה לומר שקטעי גניזה אלו שימרו מקור קדום ומסתבר כי הם הוספות מאוחרות וסניפים לברכה, ולא שהשיבה הוא הסניף, גם הלשון של השיבה נראה יותר קדום הוא בנוי על לשון הפסוק כמו עוד ברכות בעמידה, ואילו והסר ממנו וכו' ומלוך וכו' נראה קצת יותר פיוטי ומאוחר.

מחברי התפילה שהשתמשו בנבואה זו, התכוונו בה לכאורה כנגד השופטים הרשעים שמנעו את משפט הצדק, א"כ הבקשה להשבת שופטים הגונים היא היא הבקשה לעשיית דין בשופטים הרשעים שמנעו את משפט הצדק והרבו יגון ואנחה, כשמחבר התפילה מתפלל השיבה שופטינו כבראשונה אין הכוונה שישבו למקום ריק אלא שישבו על חשבון הרשעים היושבים במקומם כעת, שיוסרו ויכלו.

כעת נעיין שוב בגמרא במגילה יז: ממנו הביאו ראייה כי הברכה עסקה בעשיית דין ברשעים זה לשון הגמרא: "וכיון שנתקבצו גליות נעשה דין ברשעים שנאמר ואשיבה ידי עליך ואצרוף כבור סיגין וכתוב ואשיבה שופטיך כבראשונה וכיון שנעשה דין מן הרשעים כלו הפושעים וכולל זדים עמהם שנאמר ושבר פושעים וחטאים יחדיו".

הגמרא מביאה את הפסוק בישעיהו הקודם לפסוק ואשיבה שופטיך, על אף שפסוק זה אינו מרומז בברכה מכיון שהוא חלק מהתהליך שמוזכר בברכה, לפי הפסוק שמביאה הגמרא לראיה על עשיית דין ברשעים אין המכוון לעשיית דין ע"י השופטים אלא ע"י ה' אך כחלק מהתהליך של השבת השופטים ההגונים. רש"י בביאורו לגמרא שם כותב: "שנאמר ואסירה כל בדיליך ועל ידי כך ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועצך כבתחלה כמו לשעבר". רש"י מדייק ומוסיף את המילים "ועל ידי כך ואשיבה", כלומר שעשיית דין ברשעים היא אמצעי להשבת השופטים. (המהרש"א מעיר בגמרא מגילה ז"ל: וכיון שנתקבצו גליות נעשה דין ברשעים כו'. אברכת השיבה שופטינו כו' קאמר לה ולא מפורש בה דין ברשעים אלא כיון דהוזכר בה להשיב שופטים כבראשונה אז הוי דין ברשעים כדמייתי מקראי ואשיבה ידי עליך ואצרוף כבור סיגין דהיינו דין ברשעים וכתוב ביה ואשיבה שופטיך כבראשונה גו').²⁶

במאמר המובא בתלמוד בבלי מסכת שבת דף קל"ט עמ' א' על הפסוק הנ"ל מודגש כי השבת השופטים תלויה בכילוי השופטים הרשעים ז"ל התלמוד: ואין הקדוש ברוך הוא משרה שכירתו על ישראל עד שיכלו שופטים ושוטרים רעים מישראל שנאמר ואשיבה ידי עליך ואצרוף כבור סיגין ואסירה כל בדיליך ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועצך כבתחלה וגו'.²⁷

לפי האמור ברור אכן שברכת השיבה כוללת בקשה לדין ברשעים ע"י ה', רשעים אלו הם המונעים את השבת השופטים הצדיקים, והבקשה לכלותם היא היא הבקשה על השבת משפט הצדק.

לפי זה גם הראיה מתפילת הבינונו אפילו לפי הגירסאות שמהם נראה כי הכוונה למשפט שמימי, יובנו היטב עם משמעותה של הברכה כהשבת השופטים²⁸.

מה שניתן לומר עדיין הוא, שמתקני התפילה אם אמנם שאבו אותה מהנבואה שם מדובר על שופטי ישראל הרשעים, הם ייתכן וכיוונו בה לשרים והשופטים הגויים שלהם היו כפופים באותה התקופה, וכפי הנראה מהמדרש השם בפי המן את הפירוש שיעשה ה' בנו דין, אך

²⁶ עוד יש לציין לדברי המאירי במגילה שמדבריו נראה כי גרס בגמרא באופן שונה ז"ל: "נתקבצו גליות שבו השופטים והוא סמיכת השיבה שופטינו שבו השופטים נעשה דין ברשעים וכלו המינים והזדים והוא סמיכת ברכת המינים". לשיטתו או לגירסתו של המאירי ברור כי ברכת השיבה היא על השבת השופטים. עוד יש להוסיף שבירושלמי בביאור סדרן של ברכות כתוב: "נתקבצו הגליות והדין נעשה הזידים נכנעין והצדיקים שמחים" (ירושלמי מסכת ברכות פ"ב ה"ד). שם לא מוזכר דין נעשה ברשעים, אלא הדין נעשה, כאשר בין התוצאות של עשיית הדין נמצא גם הזידים נכנעים (כנגד ברכת המינים) אך עצם השבת המשפט אינה מוגדרת במילים הדין נעשה ברשעים.

²⁷ אך ראה בבלי מסכת בנהדרין דף צ"ח עמ' א', ודקדוקי סופרים במסכת שבת שם.

²⁸ בכול אופן, כפי שכתבנו, התייחסותם של האמוראים היא לברכה כפי שהיא בידינו ולא מסתבר שהתייחסו לתוכן קדום כל שהוא, ולכן צריך לומר שראו בנוסח שבידינו משמעות של עשיית דין ברשעים.

העיקר נשאר, כי הבקשה היא שישבו שופטים צדיקים על ידי כך שיכלו השופטים הרשעים הגוים או היהודים.

את המשך נוסח הברכה בין אם מקורי הוא ובין הוספה מאוחרת ניתן להבין היטב, הבקשה "ומלוך עלינו לבדך בחסד וברחמים", ההדגש 'לבדך' מלמדנו כי הבקשה היא שלא נהיה כפופים לאחרים מלבד למלכות שמים, וכמו בבקשה על השבת השופטים הצדיקים אשר כולל בה הבקשה כנגד השופטים הרשעים, כן הבקשה על מלכות ה' היא בקשה כנגד מלכים אחרים, וייתכן שאכן מפחד השלטונות נאמרו הבקשות כנגד המלכים והשופטים בצורה חיובית כבקשה על מלכות ה' ועל שופטים צדיקים, ולא נאמר בפירוש הסר ממנו את עול המלכים הרשעים, או הסר ממנו את השופטים הרעים.

גם הבקשה 'והסר ממנו יגון ואנחה' שהתקשו רבים בהקשרה לברכה, מובנת היטב, מפני שעיקר הבקשה בהשבת השופטים הצדיקים, היא הבקשה להסיר את השופטים הרשעים שבעטיים נגרם יגון ואנחה לעם, א"כ מתאימה בקשה זו לאחר בקשת השבת השופטים²⁹, ויש לציין כי הלשון 'הסר' תואם את לשון הפסוק בישיבה 'וְאֶסְרָה כָּל בְּדִילֶיךָ' הנאמר קודם לפסוק ואשיבה שופטיך, ופסוק זה אף הובא בבירור של סדרן של ברכות על ברכת השיבה, וייתכן שבלשון זה התכוונו ברמז להסר ממנו את שופטי הרשע, ואמרו זאת בלשון והסר ממנו יגון ואנחה³⁰.

לסיכום, אכן הראיות מוכיחות כי ברכה זו יש בה משמעות של עשיית דין ברשעים ע"י הקב"ה ועם זאת אין זה סותר את מובנה של הברכה כפי שהיא לפנינו על השבת שופטים הגוים, הבקשה היא, שיסיר ה' את הרשעים המונעים מהתקיים משפט צדק ומרבים יגון בעם, ויביא תחתם שופטים צדיקים שישיבו לעם ישראל סדר ומשפט צדק, לפי זה אין הכרח לומר כי חל בתוכן הברכה שינוי מאז שחברה. התפילה כנגד שופטי הרשע ייתכן שכוונה כנגד שופטי הגוים שישראל היו כפופים להם, וייתכן שכוונה כנגד שופטי ישראל בתקופות מסוימות.

ביבליוגרפיה

ספרות מקור:

- בית הבחירה, רבינו מנחם המאירי, ירושלים תשכ"ב.

²⁹ ראה פירוש רבי יוסף נחמיאש (מהמאה ה-14) למשלי פרק כ"ט א-ד שכתב: ושאלתי את החכם ר"י ז"ל מה טעם כל ברכות י"ח אין בכל ברכה רק עניין אחד, ובברכת השיבה שופטינו שני עניינים, העניין האחד השבת השופטים והיעוצים כבראשונה, והשני הסרת היגון והאנחה, והשיבני כי גם השיבה שופטינו ענין אחד והא בהא תליא וכדכתיב ובמשול רשע יאנח עם ומכלל הן אתה שומע לאו וכשישיב ה' שופטינו כבראשונה יהיו השופטים צדיקים" (ברלין תרע"ב עמ' 172).

³⁰ לעניין עיתוי תיקון התפילה, לדעתי נראה כי אין סברות כגון אלו יכולות לשמש נימוק למשמעות או לתוכן התפילה, העיון בלשון התפילה ובנוסחאות הקדומות שלה עם המקורות לגביה, רק על פיו ניתן לפרש את הברכה, לאחר שנסיק את כוונת התפילה, נצטרך לנסות לשבץ זאת בתקופה היסטורית ככול שידינו מגעת, אך לנסות לקבוע עפ"י הסתברות היסטוריות את תהליך תקנת הברכה זה מהלך בעייתי. ואכן ניתן לשער שהיה זה כנגד הצדקים, או כנגד הרומאים אך משמעותה ותוכנה ככול הנראה היו תמיד השבת מערכת משפט הגונה וצודקת.

- בית יוסף, רבי יוסף קארו.
- הלכות גדולות, רבי שמעון קיירא ירושלים תשל"ב.
- חידושי אגדות, רבי שמואל איידלס.
- ילקוט שמעוני, ירושלים תשס"ג.
- ספר ישעיהו.
- סדר רב עמרם, רב עמרם גאון, ורשה תרכ"ה.
- פירוש על הרי"ף, רבינו אהרן הלוי, ירושלים תשס"ז.
- קרבן העדה, פירוש על תלמוד ירושלמי, רבי דוד פרנקל.
- שו"ת רלב"ח, רבי לוי בן חביב, ירושלים תשס"ח.
- תלמוד ירושלמי.
- תלמוד בבלי.
- תלמידי רבינו יונה, רבינו יונה.
- פירוש למשלי, רבי יוסף נחמיאש ברלין תרע"ב.

ספרות מחקר:

- יצחק משה אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית ת"א תשמ"ח.
- ר' חיים בניש, השיפוט היהודי בראי ההיסטוריה, בני ברק תשע"ז.
- ר' אריה לייב גורדון, תיקון תפילה, בתוך סידור אוצר התפילות, ישראל תש"ד.
- לוי גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, ניו-יורק תש"א.
- ר' דוד צבי הופמן, שו"ת מלמד להועיל ח"ג תשובה ס', פרנקפורט דמיין תרפ"ו-תרצ"ב, הנ"ל, 'על התפילה', מוסד הרב קוק, ירושלים תשע"ז.
- יוסף היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ו.
- יחזקאל לוגר, תפילת העמידה לחול עפ"י הגניזה הקהירית, ירושלים תשס"א.
- מרדכי א' ראבילו, היהודים באימפריה הרומית בראי החקיקה, קונטרסים מקורות ומחקרים ירושלים תשמ"ז.
- ר' ישכר תמר, עלי תמר, ת"א תשמ"ג.